

Євген Сергійович Рачков
(Харківський національний університет)

Візуальна складова практик саморепрезентації класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ століття

Słowa kluczowe: uniwersytet, symbol, herb, logo, Ukraina.

Keywords: university, symbol, arms, logo, Ukraine

Специфічною рисою університетської культури в Україні є різноманітність та еkleктичність її символіки. З кожним роком університети витрачають усе більше зусиль на розширення спектру використовуваних символів та емблем і диверсифікацію шляхів їх репрезентації. Неабияк цьому сприяє пошук навчальними закладами нових комунікативних стратегій, обумовлений реакцією університетів на політико-економічні та соціокультурні умови, в яких вони опинилися після проголошення незалежності України та впровадження нових принципів функціонування системи вищої освіти. Основним інструментом, який усе частіше використовується для цього, є різноманітні форми візуалізації, серед яких, мабуть, найважливіше місце належить університетським ритуалам та пов'язаними з ними символами. Деякі з них є традиційними для університетів України, інші – запозиченими та штучно привнесеними. Актуальним завданням залишається не стільки фіксація різноманітних форм символіки, скільки визначення особливостей їх сприйняття університетською спільнотою, розуміння тих сенсів та значень, якими університетська людина наділяє «старі» та «нові» символи. Усе це дозволить краще зрозуміти, що являє собою університетська корпорація, та чи можемо ми взагалі говорити про існування університетської ідентичності на сучасному етапі.

Останнім часом спостерігається посилення уваги дослідників до університетських символічних практик. На пострадянському просторі новий історіографічний етап таких досліджень позначився працями «Університет для России» під ред. В. В. Пономарьової та Л. Б. Хорошиловой¹, «Terra Universitatis: Два

¹ Університет для России. Взгляд на историю культуры XVIII столетия, ред. В. В. Пономарева, Л. Б. Хо-

века университетской культуры в Казани» О. А. Вишленковой, С. Ю. Малишевой та А. А. Сальниковой², «Университетское пространство и его обитатели. Московский университет в историко-культурной среде XVIII в.» І. П. Кулакова³ та ін. Аналізуючи університетську культуру як комплекс практик та цінностей, автори цих робіт реконструюють окремі складові корпоративної свідомості університетських мешканців, досліджують особливості культурного простору університету. Говорячи про дослідження з історії класичних університетів України⁴, зазначимо, що основний масив таких робіт представлений переважно ювілейними виданнями, в основі яких знаходиться прогресивний наратив «великої університетської історії»⁵. Зрозуміло, що культурні практики університетів у таких працях залишаються поза увагою, а університетська символіка у кращому випадку розглядається як атрибут та/або фактор легітимізації навчального закладу. Виключення становлять роботи останніх років. Насамперед, це колективна монографія «Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века» під ред. А. Ю. Андреева та С. І. Посохова⁶, яка стала підсумком Міжнародного проекту «Ubi universitas – ibi Europa. Трансфер та адаптація університетської ідеї у Російській імперії другої половини XVIII – першої половини XIX ст.» (2008 – 2010 рр.). Аналіз зазначеної проблематики здійснювався на матеріалах Московського, Казанського та Харківського університетів. Безпосередньо пов'язана з проектом праця «Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.)» С. І. Посохова⁷. Питанню університетських ритуалів та символів Харківського університету у рамках культурної історії також присвячено кілька статей⁸. Враховуючи зазначену історіографічну ситуацію,

рошилова, Moskwa 1997; *Университет для России. Московский университет в Александровскую эпоху*, red. В. В. Пономарева, Л. Б. Хорошилова, Moskwa 2001, т. II.

² Е. А. Вишленкова, С. Ю. Малишева, А. А. Сальникова, *Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани*, Kazań 2005.

³ І. П. Кулакова, *Университетское пространство и его обитатели. Московский университет в историко-культурной среде XVIII века*, Moskwa 2006.

⁴ Piszac o klasycznych uniwersytetach Ukrainy mamy na uwadze wieloprofilowe wyższe instytucje oświatowe, które utworzono na współczesnym terytorium Ukrainy w okresie przed sowieckim i sowieckim i posiadają ustaloną tradycję uniwersytecką (ogółem zaliczyliśmy 9 takich uniwersytetów). Współczesne nazwy uniwersytetów: Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, Донецький національний університет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Львівський національний університет імені Івана Франка, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, Ужгородський національний університет, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

⁵ Patrz, na przykład: *Львівський національний університет ім. І. Франка. Історичний факультет: Ювілейна книга (до 60-річчя)*, red. О. Вінниченко, О. Целуйко, Lwów 2000; *Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років*, red. В. С. Бакіров, Charków 2004; *Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Імена славних сучасників*, red. Н. Струк, О. Матвійчук, Kijów 2005.

⁶ *Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века*, red. А. Ю. Андреев, С. И. Посохов, Moskwa 2012.

⁷ С. И. Посохов, *Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.)*, Charków 2014.

⁸ Patrz, na przykład: А. Ю. Парфиненко, С. И. Посохов, *Старые и новые символы университетов (на материалах Харьковского университета второй половины XIX – первой половины XX веков)*, [w] *Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы): Матер. междунар. науч. конф.*, Charków 2004, s. 236–248; С. И. Посохов, *Символы и эмблемы Харьковского университета*, [w] *Вспомогательные исторические дисциплины в пространстве гуманитарного знания: Матер. XXI междунар. науч. конф.*, Moskwa 2009, s. 291–294; С. И. Посохов, *О памяти и памятниках*

ми розглянемо символіку класичних університетів України не лише як атрибут їх ритуалізованого життя, але, насамперед, як ознаку університетської традиції, мову, за допомогою якої прочитуються культурний код університету. Враховуючи це, модус тексту буде вимагати періодичних звернень до історії досліджуваних університетів, що дозволить більш ґрунтовно зрозуміти причини збереження спадкоємності або виникнення розривів в університетських традиціях та одночасно уникнути спекуляцій щодо самотутності окремих елементів української університетської культури.

Основний матеріал для написання статті був опрацьований в університетських музеях історії (зокрема, Дніпропетровському, Київському, Львівському та Харківському) та упорядкований у рамках роботи над базою даних емблем класичних університетів України. Цікаво, що у більшості музеїв відсутній повний перелік/каталог символіки університету та його структурних підрозділів, навіть тієї, яка використовується на сучасному етапі. Така ситуація відображає не лише складності поповнення та зберігання матеріалів у фондах музеїв історії університетів, але, насамперед, є характерною рисою самосвідомості університетських мешканців та відображає загальні проблеми університетського наративу пам'яті.

Необхідно відзначити, що багато символічних форм, які сьогодні можна побачити в університетах, мають середньовічне походження⁹. Вони виникли у час, коли символ (у значенні «signum», тобто «знак») був частиною базового ментального інструментарію людини: мав різноманітні форми вираження, охоплював різні смислові рівні і проникав в усі сфери інтелектуального, громадського та релігійного життя, включаючи етичні уявлення¹⁰. Більше того, середньовічна культура була зорієнтована на невербальне спілкування, тому різноманітні ритуали та церемонії були одними з найбільш важливих форм комунікації. Такі університетські символічні форми, як: академічна хода, урочисті церковні служби, використання мантії та академічний регалій, виконання відповідних музикальних творів, присутність почесних гостей на університетських урочистостях – укорінилися у практиці середньовічних європейських університетів та частково відбилися у вітчизняній університетській традиції¹¹.

Однією з перших виражених форм саморепрезентації університетів стали урочисті інавгурації у момент їх відкриття¹². Прикладом для університетів, заснованих на сучасній території України, зокрема, стала інавгурація Геттінгенського університету 1737 р. Свято, за допомогою якого новий університет урочисто оголосив про себе вченому світу, пройшов з великою помпою і розкішно. З нагоди відкриття були викарбувані пам'ятні монети, пролунали промови професорів, виконана

в университетской истории, «История и историческая память», 2012, wyd. VI, s. 117-131; С. И. Посохов, Уставы университетов Российской империи XIX века как законы и как символы, [w] Bellicum Diplomaticum V Lublinese, Lublin 2014, s. 115-130.

⁹ Patrz: *A History of the University in Europe: Volume 1, Universities in the Middle Ages*, red. Hilde de Ridder-Symoens, Cambridge 1992.

¹⁰ М. Пастуро, *Символическая история европейского средневековья*, przekład z fr. E. Решетниковой, Sankt Petersburg, 2012, s. 8.

¹¹ С. И. Посохов, *Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.)...*, s. 17.

¹² *Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века...*, s. 554.

кантата тощо¹³. Алгоритм «церемоніального обряду», закладений інавгураціями, продовжував відтворюватися без значних змін у вигляді щорічного святкування Дня університету. Традиція його святкування склалася не відразу, проте поступово сформувався відповідний ритуал такого роду урочистостей¹⁴. Сьогодні кожен університет в Україні влаштовує свято на честь свого заснування або урочистого відкриття. У деяких університетах виникла традиція святкування обох цих подій. Так, у Харківському університеті з початку 2000-х рр. щорічно відзначають і День заснування університету (17 листопада), і День його відкриття (29 січня). У Львівському університеті основні урочистості приурочені до надання навчальному закладу статусу «національного» (11 жовтня). Зазначимо, що в окремих випадках дата відзначення Дня університету не є сталою (наприклад, у Київському університеті урочистості з цієї нагоди проводяться щороку у третій четвер вересня, а у Чернівецькому університеті – у перший четвер жовтня). У залежності від тих або інших обставин (очікування приїзду важливої особи або припадання Дня університету на вихідні) дата проведення офіційних урочистостей може змінюватися. Сьогодні День університету є, насамперед, корпоративним святом, під час якого наголошується на суспільному значенні університету та пропагуються університетські цінності. Святкування цього дня міцно закріпилося у корпоративній культурі та свідомості університетських мешканців¹⁵.

Змістовне наповнення Дня університету у більшості випадків має багато спільних («типових») форм. Насамперед, це урочисте засідання Вченої ради університету, книжкові та музейні виставки, презентації нових видань з історії начального закладу, святковий концерт тощо. На цьому фоні нетиповим виглядає проведення в окремих університетах Дня студентського самоврядування, протягом якого студенти отримують символічне право керівництва навчальним закладом. Зокрема, День студентського самоврядування, приурочений до Дня студентів та річниці підписання Олександром І Утверджувальної грамоти, з 2008 р. проводиться у Харківському університеті. Його важливість, з одного боку, полягає у тому, що він підтверджує реальність функціонування в університеті студентського самоврядування (університет у даному випадку позиціонує себе як осередок та дієвий фактор формування громадянського суспільства), а з іншого боку, створює символічний зв'язок між сучасним та середньовічним університетом, у якому студенти мали особливі права та привілеї¹⁶.

Невід'ємним атрибутом при святкуванні Дня університету є різноманітна університетська символіка, насамперед, офіційно затверджена емблема (та прапор) і гімн навчального закладу. Найбільш важливою й одночасно впізнаваною складовою офіційної символіки є загальноуніверситетська емблема. Необхідно відзначити, що саме з неї з середини 1990-х рр. починалося оновлення символіки класичних університетів України. Загалом, можна казати про своєрідну моду на створення гербів та квазігеральдичних емблем університетів. Однією з перших

¹³ А. Ю. Андреев, *Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы*, Москва 2009, s. 237.

¹⁴ *Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века...*, s. 557–558.

¹⁵ O tym świadczą zwłaszcza rezultaty nalazy treści wywiadu absolwentów Uniwersytetu Charkowskiego od lat 40-ych do 80-ych XX wieku.

¹⁶ Patrz: *A History of the University in Europe: Volume 1, Universities in the Middle Ages...*, s. 171–194.

була створена емблема Київського університету (1994 р.), згодом була затверджена емблема Чернівецького (1997 р.), Львівського (1999 р.), Харківського (2004 р.) та інших університетів¹⁷. Оновлення символіки було та залишається процесом переважно безсистемним та спорадичним: нові університетські символи та емблеми з'являлися здебільшого за ініціативи керівництва університетів та були пов'язані з урочистими подіями у житті навчальних закладів (річницями, ювілеями, зміною офіційного статусу, оновленням офіційного сайту у мережі Інтернет тощо). Так, емблема Київського університету була розроблена до 160-річчя, а Харківського – до 200-річчя з дня урочистого відкриття.

Під час урочистостей емблема (та прапор) університету часто сусідує з державним прапором України, а студентський гімн «Gaudeamus» та/або гімн університету з державним гімном України. Використання державної символіки в університетському культурному просторі має давню історію, проте її традиція сформувалася лише у ХІХ ст. Посилення державної регламентації університетів безпосередньо сприяло цьому. Символічні прояви державного статусу університетів відобразилися на багатьох печатках, медалях та знаках університетів ХІХ – початку ХХ ст.¹⁸. У радянський час державний контроль та бюрократизація в університетах досягли найвищого рівня. «Ідейно-політичний фактор» домінував у житті університетів, за якими надійно закріпився статус державних освітніх установ. Університетські символи та емблеми неодмінно мали підкреслювати державну приналежність навчальних закладів і виступати в якості транслятора відповідної ідеології. Повсюдним стало використання в якості складової символіки університетів державної радянської символіки або її елементів. Політичні трансформації кінця 1980-х – початку 1990-х рр. призвели до поступової заміни радянської символіки державними символами України¹⁹.

Необхідно відзначити, що серед зображень, які використовуються на загальноуніверситетських емблемах, переважно більшість становлять міжнародні символи науки та освіти, а також корпоративні зображення (насамперед, головного корпусу та року заснування університету). Емблеми відображають також регіональну приналежність навчальних закладів та містять елементи української державної символіки. Остання не займає у семантичному плані найважливіше місце, що особливо відчувається під час порівняння сучасної та радянської університетської символіки. Найчастіше в емблемах університетів використовується більш або менш виразне поєднання жовто-блакитних кольорів (воно зустрічається на емблемах 7 університетів). На гербі Львівського та Ужгородського університетів також міститься зображення малого герба України. Але найбільший інтерес викликає герб Харківського університету. Його центральним зображенням є золота літера «У», форма якої була взята з «Української абетки» художника Г. І. Нарбути. Як відомо, ця літера не увійшла до самої абетки (яка не була завершена), проте антикву великої літери можна побачити на обкладинці книги²⁰.

¹⁷ Є. С. Рачков, *База даних емблем класичних університетів України* [СУБД Microsoft Access], 2015.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Patrz: *Конституція України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 16 червня 2015 р.*, Кіjów 2015.

²⁰ Є. С. Рачков, *База даних емблем класичних університетів України...*

Обов'язковим елементом Дня університету є урочисті промови, які виголошуються керівництвом, викладачами, запрошеними гостями. Традиція виголошення в університеті промов під час урочистих заходів склалася ще у середньовіччі²¹. Сьогодні автори промов відзначають важливість університетів як осередків/регіональних центрів освіти, науки та культури національного значення²², акцентують увагу на університетських ідеалах, стверджують прогресивний наратив університетської історії. Зазвичай, ці промови відображають характер відносин університетської спільноти з місцевою та державною владою.

Ще одним атрибутом університетських урочистостей, зокрема, Дня університету, є вручення та зачитування почесних та вітальних грамот. Як самостійний вид відзнак вони з'явилися в Україні у період революційних перетворень початку ХХ ст. Стихійне функціонування грамот створило передумови для їхньої правової регламентації і навіть зведення до рангу офіційних нагород²³. З часом ця традиція утвердилася і в університетах та продовжує існувати до сьогодні. Студенти та викладачі нагороджуються за академічні та наукові досягнення, активну участь в організації та проведенні різноманітних університетських заходів. Співробітники та колективи співробітників університетів (кафедри, факультети) нагороджуються грамотами з нагоди їх ювілеїв та інших святкових дат. Грамоти існують як колективні, так і персональні (індивідуальні)²⁴. Вони не є регламентуючими документами і не мають юридичних наслідків (крім морального заохочення) для нагородженого, проте відіграють важливу роль у вибудовуванні «ієрархії відносин», зміцненні статусних ролей. Грамоти радянського та сучасного періодів семантично близькі між собою, проте мають ряд відмінностей, що, зокрема, дозволяє говорити про моду на зображення і художнє оформлення. Домінуючими зображеннями сьогодні є корпоративна університетська та державна символіка.

Традиційною формою саморепрезентації університетів, безпосередньо пов'язаною з Днем університету, є відзначення ювілеїв. Вперше ювілей університету був відсвяткований у 1578 р. Приводом стало 100-річчя Тюбінгенського університету. У 1602 р. такий же ювілей відсвяткував Гейдельберзький університет. З цього часу почала формуватися університетська ювілейна культура, що стала основою однієї з найбільш дієвих форм саморепрезентації університетів України на сучасному етапі²⁵. Ювілей як форма культурної пам'яті, закріплена у культурній традиції, відіграє у житті університетів важливу роль. Вона формує символічно перероблений образ минулого і одночасно виконує функцію репрезентації змісту і трансляції значень культурної пам'яті²⁶. В університетській традиції ювілейними вважаються числа 10, 25, 50 або 100 і більше. У свідомості університетської людини ювілей сприй-

²¹ Patrz: Г. И. Липатникова, *Эталоны поведения студентов Карлова университета*, [w] *Из истории университетов Европы XIII-XV вв.*, Woroneż 1984, s. 61.

²² Szczególnie aktualne stały się te rozmowy po nadaniu uniwersytetom statusu „narodowych”. Jako pierwszy taki status otrzymał Kijowski Uniwersytet Narodowy im. Tarasa Szewczenki w 1994 r., a następnie - wszystkie inne klasyczne uniwersytety Ukrainy.

²³ *Нагороди України: історія, факти, документи*, red. Д. Табачник, Київ 1996, т. II, s. 87.

²⁴ Там же.

²⁵ С. И. Посохов, *Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.)*..., s. 18.

²⁶ Patrz: А. Г. Евтушенко, *Юбилей как фактор исторической памяти. Опыт культурологического исследования*, Saarbrücken 2012.

мається, з одного боку, як надзвичайно святкова подія, а з іншого боку, як певний звичай, очевидцем та учасникам якого може стати кожен. У сучасній Україні відзначення ювілеїв сприймається як привід отримати від влади певні преференції для навчального закладу та нагороди для співробітників.

Ювілейна культура класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст. передбачає різноманітні форми символічних репрезентацій. Особливу увагу під час підготовки до ювілеїв університетів традиційно надають написанню робіт з їх історії. Особливий акцент у них робиться на поступальному розвитку навчальних закладів та досягненнях, представлених у вигляді фактів, цифр, урядових рішень та постанов²⁷. До ювілеїв готують окремі нариси, присвячені факультетам, бібліографічні збірники про професорів університету тощо²⁸. Іншими формами символічних репрезентацій, які створюються спеціально до ювілеїв, є медалі, монети, значки, поштові марки, конверти з університетською символікою тощо²⁹.

Традиція виготовлення ювілейних медалей університетів сформувалася ще у ХVІІІ – ХІХ ст. У радянський час вона відіграла важливу роль в еволюції університетських символів та емблем. Мова йде, зокрема, про зображення головних корпусів університетів, які вперше в якості емблем навчальних закладів зустрічаються на ювілейних медалях та пам'ятних знаках університетів кінця 1950-х – 1960-х рр. Як правило, вони мали стилізований вигляд і зустрічалися у поєднанні з міжнародними символами науки та освіти, державною радянською символікою. Так, на медалі до 125-річчя Київського університету можна побачити зображення головного корпусу у поєднанні з розкритою книгою і лавровим гіллям (1959 р.). Виготовлений з цієї нагоди нагрудний значок має форму трикутника (візуальна схожість зі знаком випускника) і містить зображення головного корпусу, абрєвіатури університету, лаврової гілки і герба СРСР. Іншим прикладом є медаль, виготовлена до 300-річчя Львівського університету (1961 р.), яка, зокрема, містить зображення головного корпусу університету, оточеного лавровим вінком, і герба СРСР³⁰. На сучасному етапі традиція виготовлення ювілейних медалей продовжується. Зображення, які вони містять, відповідають основним тенденціям розвитку університетської символіки. Так, на медалі до 180-річчя Київського університету можна побачити вже традиційне зображення головного корпусу, а також емблему університету та малий герб України. На медалі до 200-річчя Харківського університету вже маємо асинхронне зображення сучасної та історичної будівлі університету (у дзеркальному відображенні), а також емблему та назву навчального закладу латиною та українською мовою³¹.

Практика виготовлення ювілейних/пам'ятних монет для університетської культури України попередніх періодів є нетиповою. Сьогодні ювілейні монети університетів, виготовляються Національним банком України та входять до спеціальної серії «Пам'ятні монети України»³². Загалом створено монети для п'я-

²⁷ Patrz np.: *Київський національний університет імені Тараса Шевченка (1834–2004)*, red. W Litwin, Kijów 2004; *Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. 1865–2005*, red. W.S. Hryniewicz, Odessa 2005.

²⁸ С. І. Посохов, *Юбилей Харьковского университета*, «Отечественная история», 2004, № 6, s. 142–144.

²⁹ Є. С. Рачков, *База даних емблем класичних університетів України...*

³⁰ Тамże.

³¹ Тамże.

³² Patrz: *Пам'ятні монети України*, Національний банк України, zob. <http://www.bank.gov.ua/control/>

твох класичних університетів (Київського, Львівського, Одеського, Харківського та Чернівецького)³³. Серед зображень, які містяться на монетах, слід назвати будівлі головних корпусів університетів, державну символіку, міжнародні символи науки та освіти, а також більш індивідуальні зображення (наприклад, пам'ятника Тарасові Шевченку та Святого Володимира на монеті Київського університету або скульптур фасаду головного корпусу на монеті Львівського університету)³⁴.

Необхідно відзначити, що урочисті заходи університетів щільно пов'язані з університетськими мнемонічними місцями. Важливе значення при цьому надається засновникам навчальних закладів або видатним особистостям (поетам і письменникам, вченим і громадським діячам), чий життєвий або творчий шлях пов'язаний з університетом та чий постаті сьогодні у семантичному плані невіддільні від університетського простору. У більшості випадків їх ім'я було присвоєно навчальним закладам (Київському університету надано ім'я Т.Г. Шевченка, Львівському – І.Я. Франка, Одеському – І.І. Мечникова, Харківському – В.Н. Каразіна, Чернівецькому – Ю.А. Федьковича тощо). Починаючи з 1950-х рр., їх стилізовані зображення набули поширення в університетській символіці. Ці постаті стали класичними університетськими «місця пам'яті», а їх монументальні статуї у скверах, садах та парках біля університетів – місцем покладання квітів та зустрічі студентів багатьох поколінь³⁵. Їхні портрети, погруддя, пам'ятники прикрашають холи, аудиторії, зали засідань Вчених рад університетів. Мнемонічні місця наповнюють та організують університетський текст пам'яті, сприяють конструюванню стратегій саморепрезентації університетів через їх асоціацію з видатними особистостями³⁶. Цікаво, що створення пам'ятників університетським «покровителям» часто також було пов'язано з ювілеями. Наприклад, пам'ятник засновнику Харківського університету В. Н. Каразіну був збудований з нагоди 100-річчя університету. До 200-ї річниці пам'ятник у черговий раз був переміщений, наразі він знаходиться на площі перед головним корпусом навчального закладу. До 120-річчя Чернівецького університету був відкритий пам'ятник Ю. А. Федьковичу.

Для університетської спільноти однаково важливими є як ювілеї університету та його структурних підрозділів (факультетів, кафедр), так засновників або видатних особистостей, пов'язаних з навчальними закладами. Наприклад, у 2006 р. на честь 150-річчя від дня народження І. Я. Франка у Львівському університеті

uk/currentmoney/cmcoin/list.

³³ Monety «125 років Чернівецькому державному університету» (2000 р.), «170 років Київському національному університету» (2004 р.), «200 років Харківському університету» (2004 р.), «350 років Львівському національному університету імені Івана Франка» (2011 р.), «180 років Київському національному університету імені Тараса Шевченка» (2014 р.), «150 років Одеському національному університету імені І. І. Мечникова» (2015 р.).

³⁴ Є. С. Рачков, *База даних емблем класичних університетів України...*

³⁵ Rezultaty analizy treści wywiadów z absolwentami Uniwersytetu Charkowskiego z lat 1940 1990 dowiodły, że ulubionymi miejscami studentów na uniwersytecie jest plac przed głównym gmachem, pomnik W.N. Karazina i aleja Parku Uniwersyteckiego (obecnie Parku im. T. Szewczenki), gdzie ten pomnik znajdował się do 2004 r. Innym przykładem są różne pomniki I. Franko: w parku naprzeciw uniwersytetu lwowskiego, w hallu głównego gmachu i naukowej biblioteki, a także innych pomieszczeniach uniwersytetu. Rezultaty wywiadu z wykładawcami pokazały, że większość z nich pozostaje nieznaną dla populacji uniwersytetu.

³⁶ Patrz: E. A. Вишленкова, С. Ю. Мальшева, А. А. Сальникова, *История университета как история памяти корпорации?*, «Ab Imperio», 2004, №3, s. 292–307.

відбулись урочистості заходи, а також була виготовлена ювілейна медаль, на якій, зокрема, зображено сучасний герб університету та портрет «Каменяра»³⁷.

Особлива роль під час проведення ювілейних заходів в університетах належить музеям історії, які беруть безпосередню участь в їх організації. Музеї виконують важливу функцію конструювання наративу університетської пам'яті. Доволі частим є оновлення їх експозицій спеціально до ювілеїв університетів (наприклад, до 170-річчя Київського університету у 2004 р. або до 200-річчя Харківського університету у 2005 р.). Нещодавно до 150-річчя Одеського університету відбулось відкриття Музею історії навчального закладу.

Необхідно відзначити, що візуальна складова перерахованих форм саморепрезентації класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст. є переважно запозиченою та привнесеною. Традиція святкування ювілеїв вітчизняними університетами сформувалася переважно у другій половині ХІХ ст. (виключення становить Львівський університет) та стала важливою частиною сучасної університетської культури України. На відміну від звичайних Днів університету, які сприймаються переважно як суто корпоративне свято, ювілеї університетів залишаються заходами, що мають важливе регіональне або навіть загальнодержавне значення. Вони забезпечують консолідацію університетської спільноти, сприяють конструюванню корпоративної ідентичності.

Ще більш корпоративний характер порівняно з Днем університету мають Дні факультетів. Вони відзначаються щороку та у більшості випадків пов'язані з професійними міжнародними святами. Алгоритм святкування загалом нагадує День університету, проте має менш формалізований характер. Основними організаторами Дня факультету є його студенти та викладачі. Основна ідея святкування – підкреслити статус факультету в якості самостійного структурного підрозділу, наголосити на позитивних відмінностях порівно з іншими факультетами, посилити відчуття спільноти. Ще одне прагматичне завдання – створення більш привабливого іміджу структурного підрозділу, що в умовах зростаючої конкуренції між факультетами за прихильність абітурієнтів має важливе значення.

Під час святкування використовується різноманітна університетська та факультетська символіка. Остання представлена, насамперед, емблемами³⁸ та штандартами (хоругвами) факультетів, а також різноманітними неофіційними зображеннями (нагрудними значками, буклетами тощо). Зазначимо, що перші спроби розробити факультетські емблеми класичних університетів України були зроблені протягом у 1960-х – 1980-х рр., а сучасні емблеми факультетів з'явилися у другій половині 1990-х – на початку 2000-х рр. Формування факультетської символіки у більшості випадків було та залишається процесом спонтанним та випадковим. Така ситуація призвела до відсутності сталого тлумачення факультетської символіки та навіть незнання про її існування серед університетської спільноти. На відміну від загальноуніверситетських символів та емблем вона має напівофіційний характер:

³⁷ Є. С. Рачков, *База даних емблем класичних університетів України...*

³⁸ W czasie tworzenia bazy danych emblematów klasycznych uniwersytetów Ukrainy okazało się, że niektóre wydziały mają po kilka emblematów jednocześnie. Nic dziwnego, że na większości klasycznych uniwersytetów nie ma jednolitego semantycznego planu korporacyjnych symboli i emblematów. Wyjątkami są uniwersytety lwowski i doniecki. Kwestia na ile jednolity system uniwersyteckiej symboliki odpowiada tradycjom uniwersyteckiej przestrzeni kulturalnej Ukrainy, pozostaje dyskusyjna.

документів, які б засвідчували її легітимність, як правило, не існує. В основному емблеми факультетів містять характерні для відповідного освітнього та наукового напрямку зображення, корпоративну та державну символіку. Згадані штандарти (хоругви) з зображеннями емблем факультетів були розроблені на початку 2000-х рр. Традиція їх використання склалася, зокрема, у Донецькому, Львівському та Харківському університетах³⁹. Цікаво, що форма хоругв Львівського університету візуально нагадує середньовічні церковні вексиліуми. Така подібність не є випадковою. У цьому прослідковується прагнення нагадати про середньовічні корені університету.

Важливою формою саморепрезентації класичних університетів України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. залишаються університетські «обряди переходу»⁴⁰: свято першого дзвоника, церемонії посвяти у студенти і випуску з університету, вручення дипломів. Строкатість використовуваної символіки під час цих урочистостей вражає. Так, невід'ємними атрибутами свята першого дзвоника та церемонії посвяти у студенти є, зокрема, герб а гімн університету, емблеми факультетів (як правило, у вигляді штандартів або хоругв), різноманітна рекламна продукція (значну популярність серед першокурсників мають нагрудні значки, які символізують процес посвячення). Серед іншого під час церемонії посвяти може використовуватися символічний студентський білет, виголошуватися студентська присяга та запалюватися вогонь знань. У Львівському університеті, важливим елементом свята є богослужіння та акт імматрикуляції студентів першого курсу, який проводить ректор університету⁴¹. Богослужіння у церкві представників академічної спільноти перед початком університетських урочистостей або запрошення представників церкви на університетські церемонії має подвійне значення: з одного боку, воно відповідає зростаючій релігійності українського суспільства, а з іншого, демонструє намагання окремих навчальних закладів в умовах кризи університетської освіти апелювати до середньовічної університетської традиції⁴².

Іншим важливим для університетської спільноти обрядом переходу є церемонія випуску з університету та вручення дипломів. Обов'язковим атрибутом свята є мантиї (у Львівському університеті їх також називають «тогами»⁴³) та конфедератки («сорбонки»), які відносно нещодавно почали входити в університетську культуру та традицію українських вищих навчальних закладів. Мантиї є міжнародним символом ученості, самовідданого служіння науці⁴⁴. Їх носіння магістрами символізує приєднання колишніх студентів до когорти дипломованих та освічених фахівців. У класичних університетах України мантиї мають право одягати випускники (переважно магістри), керівництво навчального закладу, а також його почесні про-

³⁹ Є. С. Рачков, *Сучасні тенденції розвитку символіки класичних університетів України: між брендом та традицією*, [w] *Збірник тез доповідей круглого столу «Суспільна місія класичного університету: історія, сучасність, перспективи»*, Charków 2015, s. 55.

⁴⁰ Patrz: A. van Genneep, *Обряды перехода: Систематическое изучение обрядов*, Moskwa 1999.

⁴¹ О. Карабчук, *Урочиста посвята у студенти*, [w] *Каменяр (Інформаційно-аналітичний часопис Львівського національного університету імені Івана Франка)*, zob. <http://kameniar.lnu.edu.ua/?p=2858>.

⁴² Więcej o relacjach Kościoła z Uniwersytetem patrz: П. Ю. Уваров, *История интеллектуалов и интеллектуального труда в Средневековой Европе, курс лекций*, Moskwa 2000.

⁴³ Інтерв'ю з Романом Мар'яновичем Шустом від 30.04.2015, rozmowę przeprowadził E.S. Raczko, arch. aut.

⁴⁴ В. И. Астахова, *Воспитание на традициях: некоторые вопросы методологии и методики*, «Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія», 2008, т. XIV, с. 14.

фесори. Мантиї кожного університету мають свої особливі риси (форму, довжину, колір шарфів). Слід відзначити, що культура використання академічного одягу в Україні та країнах Західної Європи має ряд принципових відмінностей. Зокрема, у класичних університетах України немає повсякденних мантий. Парадні мантиї одягаються доволі рідко: лише кілька разів на рік (для керівництва університету), один раз для студентів-випускників та один раз для почесних професорів. Вітчизняна традиція не передбачає носіння на мантиях спеціальних позначок, за якими можна відповідним чином ідентифікувати її власника. У деяких університетах особистих мантий для студентів немає, їх видають на факультетах студентам-випускникам на один день для участі в урочистій церемонії випуску, після якої студенти зобов'язані мантиї повернути⁴⁵.

Важливими елементами церемонії випуску є урочиста хода керівництва університету та студентів-випускників центральною частиною міста (у тому числі університетськими місцями) та вручення випускникам дипломів, що відбувається, як правило, в університеті на факультетах. Крім дипломів випускникам можуть вручати популярний університетський символ – значок випускника. Власне, традиція видачі та подальшого носіння академічних знаків у російських імператорських університетах з'явилася наприкінці XIX ст. Найбільш чисельними та розповсюдженими були нагрудні значки випускників немедичних факультетів, затверджені у 1899 р. Вони мають форму витягнутого по вертикалі прорізного металевого ромба, покритого білою емаллю з накладеним на нього покритим синьою емаллю хрестом і увінчаного позолоченим зображенням двоголового орла, трохи нижче якого міститься лавровий вінок⁴⁶. Практика вручення нагрудних знаків випускникам університетів перервалася з революційними подіями в 1917 р. та була відроджена лише після завершення Другої світової війни, коли розпочалась спорадична реставрація окремих традицій класичних університетів. Радянський знак має форму опуклого ромба, покритого синьою емаллю; по краю ромба розташовані білі емалеві смужки, обрамлені золотими бортиками; у центрі знака, на тлі синьої емалі, накладено позолочене зображення герба СРСР⁴⁷. Починаючи з другої половини 1980-х рр., практика вручення нагрудних знаків випускникам всіляко порушувалася (зокрема, через їх незначний і несвоєчасний випуск) та припинилася на початку 1990-х рр. Проте у подальшому у деяких університетах на основі радянської моделі знака були розроблені власні знаки випускників, центральним зображенням яких стала загальноуніверситетська емблема⁴⁸. Прагнення відродити нагрудний знак випускника спостерігається, насамперед, в університетах Центрально-Східної та Південної України (Дніпропетровському, Київському, Таврійському та Харківському університетах). Новостворені знаки випускників, незважаючи на візуальну подібність до радянських, не стали такими ж популярними серед університетської спільноти. Традиції їх носіння також не склалися, вони сприймаються скоріше в

⁴⁵ Є. С. Рачков, *Використання корпоративних символів та емблем в обрядах переходу (на матеріалах Харківського університету)*, «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії», 2014, wyd. XVII, s. 290–291.

⁴⁶ Л. И. Добровольская, *Знаки и жетоны Петербургского университета*, «Очерки по истории Санкт-Петербургского университета», 2000, t. VIII, s. 143.

⁴⁷ *Ведомости Верховного Совета СССР*, 1983, №39, art. 583.

⁴⁸ Є. С. Рачков, *База даних емблем класичних університетів України...*

якості сувенірів, які отримує випускник університету на згадку про роки навчання, або символічних презентів для колишніх випускників та гостей навчального закладу. Останніми роками під час церемонії випуску у різних університетах найкращі студенти нагороджуються певними відзнаками. Зокрема, з 2010 р. у Харківському університеті кращих випускників нагороджують університетськими медалями. На них зображена повна назва університету та девіз «Ingenio et moribus» (з лат. «Талант і порядність»)⁴⁹.

Враховуючи той факт, що вище названі університетські заходи з часом набувають усе більш корпоративного характеру, зростаюче значення отримують такі форми саморепрезентації, як: День відкритих дверей, День випускника тощо. Проведення публічних церемоній для класичного університету є цілком традиційною формою саморепрезентації. Університет здавна відчиняв свої двері для усіх охочих, демонструючи різноманітні прилади та колекції, прагнучи підкреслити власне просвітительське значення та сприяти популяризації наукового знання у видовищній формі⁵⁰. Сьогодні Дні відкритих дверей мають не менш привабливу форму, проте основна мета їх проведення – створення привабливого іміджу університету, насамперед, для абітурієнтів та їх батьків, які складають основну (а подекуди єдиною) групу відвідувачів навчального закладу цього дня. Саме тому університетська та факультетська символіка (зображена на прапорах, штандартах, інформаційних стендах, буклетах та рекламних проспектах) під час Дня відкритих дверей має особливе репрезентативне значення. Відкритість та екстравертність університетів сприяють проведенню різноманітних науково-популярних заходів (День/Ніч науки, Науковий пікнік тощо). Не менш важливою формою саморепрезентації стало проведення Дня випускника. Традиція організації цього дня виникла нещодавно. Так, у 2008 р. був проведений перший День випускника у Харківському університеті, а у 2011 р. – у Львівському. Основними організатором дійства є асоціації випускників університетів, створені на початку 2000-х рр.

Переходячи до висновків, необхідно відзначити, що наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в університетській культурі України відбувається черговий синтез вітчизняної та західноєвропейської традиції. Класичні університети активно використовують різноманітні символічні форми, переважна більшість яких є запозиченою та привнесеною у вітчизняну університетську культуру протягом останніх кількох десятиліть. У певному розумінні спостерігається «ренесанс» університетських ритуалів та символів Середніх віків та Нового часу, які проте наділяються новими значеннями. Основними ініціаторами цих «нововведень» виступає керівництво університетів та його структурних підрозділів. За допомогою різноманітних ритуалів та символів вони прагнуть репрезентувати університет суспільству, сприяти консолідації університетської спільноти. Практики саморепрезентації відіграють у даному випадку одну з найважливіших ролей. Вони створюють привабливий візуальний образ університету, що в умовах комерціалізації університетської освіти та конкурентної боротьби за абітурієнтів стає базовою

⁴⁹ Є. С. Рачков, *Використання корпоративних символів та емблем в обрядах переходу (на матеріалах Харківського університету...*, s. 291.

⁵⁰ С. І. Посохов, *Університет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.)...*, s. 25.

необхідністю. Проте через використання типових («трендових») форм символіки дане завдання стає важко досяжними. Більше того, ставлення університетської спільноти до них не є однозначним. Так, у Львівському університеті частина спільноти виступає категорично проти таких запозичень, називаючи їх абсурдом та театралізацією. Інша частина навпаки констатує необхідність поглиблення університетської традиції, яке, зокрема, вбачається у ще більшому розширенні спектру символічних запозичень⁵¹. Аналіз інтерв'ю випускників Харківського університету переконливо доводить, що переважна більшість випускників кінця ХХ – початку ХХІ ст. не рефлексує стосовно використовуваних форм символіки та походження університетських ритуалів⁵². Для того, щоб університетські ритуали та символи не виглядали штучними необхідно більше уваги приділити вивченню та популяризації історії університетських традицій за весь довгий час їх існування.

BIBLIOGRAFIA:

źródła

Интерв'ю з Романом Мар'яновичем Шустом від 30.04.2015, rozmowę przepr. E. S. Raczkow, archiwum własne autora.

Интерв'ю випускників Харківського університету 1940-х–1980-х рр., Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, f. 7, op. 21, tek. 2.

Конституція України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 16 червня 2015 р., Київ 2015.

Пам'ятні монети України, Національний банк України, zob. <http://www.bank.gov.ua/control/uk/currentmoney/cmcoin/list>.

Ведомости Верховного Совета СССР, 1983, №39.

literatura

A History of the University in Europe: Volume 1, Universities in the Middle Ages, red. Hilde de Ridder-Symoens, Cambridge 1992.

А. Ю. Андреев, Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы, Moskwa 2009.

В. И. Астахова, Воспитание на традициях: некоторые вопросы методологии и методики, «Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія», 2008, t. XIV. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років, red. В. С. Бакіров, Charków 2004

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Імена славних сучасників, red. Н. Струк, О. Матвійчук, Київ 2005.

Л. И. Добровольская, Знаки и жетоны Петербургского университета, «Очерки по истории Санкт-Петербургского университета», 2000, t. VIII.

А. ван Геннеп, Обряды перехода: Систематическое изучение обрядов, Moskwa 1999.

А. Г. Евтушенко, Юбилей как фактор исторической памяти. Опыт культурологического исследования, Saarbrücken 2012.

О. Карабчук, Урочиста посвята у студенти, [w] Каменяр (Інформаційно-аналітичний часопис Львівського національного університету імені Івана Франка), zob. <http://kameniar.lnu.edu.ua/?p=2858>.

И. П. Кулакова, Университетское пространство и его обитатели. Московский университет в историко-культурной среде XVIII века, Moskwa 2006.

⁵¹ *Интерв'ю з Василем Федоровичем Кметем від 30.04.2015, rozmowę przepr. E.S. Raczkow, arch aut.*

⁵² *Интерв'ю випускників Харківського університету 1940-х–1980-х рр., Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, f. 7, op. 21, tek. 2.*

- Київський національний університет імені Тараса Шевченка (1834–2004), red. В. Литвин, Kijów 2004.
- Г. И. Липатникова, *Эталоны поведения студентов Карлова университета*, [w] *Из истории университетов Европы XIII-XV вв.*, Woroneż 1984, s. 61.
- Львівський національний університет ім. І.Франка. *Историчний факультет: Ювілейна книга (до 60-річчя)*, red. О. Вінниченко, О. Целуйко, Lwów 2000
- Нагороди України: історія, факти, документи*, red. Д. Табачник, Kijów 1996, т. II.
- Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. 1865–2005, red. В. С. Гріневич, Odessa 2005.
- А. Ю. Парфиненко, С. И. Посохов, *Старые и новые символы университетов (на материалах Харьковского университета второй половины XIX – первой половины XX веков)*, [w] *Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы): Матер. междунар. науч. конф.*, Charków 2004, s. 236–248.
- М. Пастуро, *Символическая история европейского средневековья*, przekład z fr. J. Resznetnikowej, Sankt Petersburg, 2012.
- С. И. Посохов, *Юбилей Харьковского университета*, «Отечественная история», 2004, № 6, s. 142–144.
- С. И. Посохов, *О памяти и памятниках в университетской истории*, «История и историческая память», 2012, wyd. VI, s. 117–131.
- С. И. Посохов, *Символы и эмблемы Харьковского университета*, [w] *Вспомогательные исторические дисциплины в пространстве гуманитарного знания: Матер. XXI междунар. науч. конф.*, Moskwa 2009, s. 291–294.
- С. И. Посохов, *Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.)*, Charków 2014.
- С. И. Посохов, *Уставы университетов Российской империи XIX века как законы и как символы*, [w] *Bellicum Diplomaticum V Lublinense*, Lublin 2014, s. 115–130.
- Є. С. Рачков, *База даних емблем класичних університетів України* [СУБД Microsoft Access], 2015.
- Є. С. Рачков, *Використання корпоративних символів та емблем в обрядах переходу (на матеріалах Харківського університету)*, «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії», 2014, wyd. XVII.
- Є. С. Рачков, *Сучасні тенденції розвитку символіки класичних університетів України: між брендом та традицією*, [w] *Збірник тез доповідей круглого столу «Суспільна місія класичного університету: історія, сучасність, перспективи»*, Charków 2015.
- Университет для России. Взгляд на историю культуры XVIII столетия*, red. В. В. Пономарева, Л. Б. Хорошилова, Moskwa 1997.
- Университет для России. Московский университет в Александровскую эпоху*, red. В. В. Пономарева, Л. Б. Хорошилова, Moskwa 2001, т. II.
- Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века*, red. А. Ю. Андреев, С. И. Посохов, Moskwa 2012.
- П. Ю. Уваров, *История интеллектуалов и интеллектуального труда в Средневековой Европе, курс лекций*, Moskwa 2000.
- Е. А. Вишленкова, С. Ю. Мальшева, А. А. Сальникова, *История университета как история памяти корпорации?*, «Ab Imperio», 2004, №3, s. 292–307.
- Е. А. Вишленкова, С. Ю. Мальшева, А. А. Сальникова, *Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани*, Kazan 2005.

Streszczenie

Ewgen Serhijowicz Raczkow

Wizualne elementy praktyk autoprezentacji klasycznych ukraińskich uniwersytetów w końcu XX i na początku XXI wieku

W artykule na podstawie podejścia komparatystycznego i semiotycznego analizuje się wykorzystywanie różnych symbolicznych form w praktykach autoprezentacji klasycznych uniwersytetów Ukrainy w końcu XX i na pocz. XXI wieku. Zauważono, że obecny etap charakteryzuje się konstruowaniem nowych form symboliki uniwersyteckiej wpisujących się w międzynarodową praktykę i reprezentują syntezę ojczystych i zachodnioeuropejskich tradycji uniwersyteckich. W artykule prześladowano wpływ poprzednich tradycji na współczesny stan symboli uniwersyteckich i emblematów. Symbolikę traktuje się jako wskaźnik stanu tożsamości społeczności uniwersyteckiej. Autor zajął się także korelacją między specyfiką formowania się i funkcjonowania symboliki klasycznych uniwersytetów Ukrainy i stanem uniwersyteckiej świadomości korporacyjnej.

Summary

Yevhen Serhiiiovych Rachkov

Visual component self-representation practices of Ukrainian classical universities in the late 20th and early 21st century

Using the comparative and semiotical approaches, the article investigates a use of various symbolic forms in self-representation practices of Ukrainian classical universities during the late 20th – early 21st century. We note that the characteristic feature of this process's modern stage is a construction of university symbols' new forms which are based on international practice and represent a synthesis of traditions peculiar to domestic universities and West European ones. An impact of previous traditions on modern state of university symbols and emblems is traced. The symbols are considered as an indicator of university community identity. We investigate also the way the peculiarities of formation and functioning of Ukrainian classical universities' symbols are correlated to a state of the university corporate consciousness.



